

*Олександр МЕЛЬНИК
(м. Кривий Ріг)*

СІЛЬСЬКЕ КРИВОРІЖЖЯ В 1928-1932 РОКАХ

Політико-економічні експерименти більшовицького уряду закономірно привели країну до голодомору 1932-1933 рр., у вир якого потрапило і Криворіжжя. Але з огляду на місцеві особливості, зокрема, завдяки наявності розгалуженого гірничого комплексу, який постійно потребував нових робочих рук, голод в районі мав свої локальні ознаки.

Витоки цієї трагедії безпосередньо проявились ще під час хлібозаготівельної кризи жовтня 1927 р. і неврожаю 1928 р. Зернова проблема, незважаючи на її системне походження, керівництвом округу розглядалась виключно в контексті труднощів хлібозаготівель¹.

Основні звинувачення в зриві планів поставок адресувалися “куркулям”, які притримували хліб. Особливо важким видався 1928 р., коли весною загинуло близько 50% всього засіву, з них 92% озимини².

На допомогу населенню було виділено 2,22 млн крб.³ Ринкові ціни на хліб зросли в 2,5 раза. Це обумовило введення у Кривому Розі карткової системи спочатку на хліб, а згодом, з середини 1929 р., й інші продукти харчування. План хлібозаготівель з врожаю 1928 р. було виконано лише на 40% й то завдяки репресивним заходам стосовно заможних верств населення⁴. Згодом в залік хлібозаготівель почали зараховувати м'ясо і картоплю. Влітку 1928 р. ці заходи скасували, але в наступні роки їх знову реанімували і широко застосовували.

Руйнація міцних середняцьких і заможних господарств – головних виробників товарного хліба наступного, 1929 року, призвела до ще більшого погіршення становища в регіоні. В 1928-1929 господарському році валова продукція сільського господарства Криворізького округу порівняно з минулим зменшилась з 67,1 до 43,8 млн крб. Знову йому було терміново надано кредитів на 630 тис. крб., фактично – голодуючому населенню⁵. Падіж худоби збільшився до 13,5 тис. голів проти 9,5 тис. в 1927 р. Загальна кількість її скоротилась на 10-15%⁶. Самообкладання, як фактично другий податок, зросло на Криворіжжі з 35% 1928-го до 45% в кінці 1930 р. Податки з 1930 р. фактично стали важелем репресивного тиску на селянство – чим заможнішим було господарство, тим більшу суму йому доводилось платити державі. Крім того, селянство примушували купувати облігації держпозик. Спрямованість фіскального тиску в першу чергу на міцні господарства (т.зв. експериментні) призводила до їх руйнації.

3 січня 1930 р., згідно з директивами центру, Криворізький окрвиконком розпочав широку пропагандистську кампанію з підготовки робітництва та інших верств населення до масової колективізації та розкуркулення села і селянства. Після належної ідеологічної обробки, на початку лютого було колективізовано 98% всіх господарств. Реалізовано 100% здачі продподатку, розкуркулено 3,7% від загального числа господарств. У останніх було конфісковано близько 4 тис. коней, 4 тис. корів, 4 тис. хат і 5 тис. інших будівель⁷. Було усупільнено 85,9% всіх земель, 82% худоби, зібрано (за 4 дні) насінневого фонду 47% до завдання,

відремонтовано 130 з 239 тракторів, мобілізовано коштів колгоспників (на тракторний збір) 3-5% від завдання 1930 р.⁸. В той же час на постійну роботу в якості керівників новоутворених колгоспів з Кривого Рогу відрядили 176 робітників – “двадцятип’ятитисячників”⁹.

Колективізація супроводжувалась одночасно висилкою на Північ сімей куркулів. За період з 27 лютого по 12 березня 1930 р. з округу виселили 1163 господарства (5683 особи)¹⁰. Процес підготовки і висилки широко висвітлювався на шпальтах місцевого партійного органу – газети “Червоний гірник”, може, й для остраху тих, хто ще не побажав “добровільно” вступити в артіль.

Але влітку 1930 р. більшість насильницьки зігнаних до колгоспів селян з них повиходили. Про це свідчить динаміка зростання колективізації в Криворізькому районі: Якщо на початку лютого 1930 р. в колективах було 98% господарств, то на 1 жовтня – 25,5%, однак з 1931 р. чисельність колективних господарств збільшувалась. Так на 1 квітня 1931 р. їх було 83,1%, на 1 червня – 87,8%, а на 1 січня 1932 р. – 89,0%¹¹.

Загнане повторно до артілей селянство вже попало у фактично одержавлені господарства з призначеними владою головами колгоспів та іншими керівниками. Число колгоспів швидко зросло без врахувань економічної доцільності їх створення. Якщо на 1 жовтня 1930 р. їх було 59, на 1 червня 1931 р. вже стало 278. Затим на початку 1932 р. їх число скоротять до 257, а в кінці того року через укрупнення їх залишиться 166¹².

Партійні структури та міськрада постійно втручались у справи господарств. Бажаючи збільшити обсяг хлібозаготівель в 1931 р., було наказано розширити площу посівних угідь на 20% за рахунок розорювання толок і пустирів, що й було виконано. Але на той час багато одноосібників та колгоспників, скориставшись активною державною мобілізацією селян на криворізькі рудники, покинули артіль і господарства. Механічне розширення угідь, якісно обробити які селянам не було реальної можливості, фактично не дало очікуваного результату – відповідного збільшення валового виробництва зерна. Поля заростали бур’янами, врожай практично втрачався. Форсована колективізація сільського господарства приміської смуги, яку почали проводити в 1932 р., також погіршила становище села.

План хлібозаготівель з урожаю 1930 р. був виконаний Криворіжжям із значним перебільшенням (замість 54798 т воно здало 58136,9 т, тобто на 106,0%) завдяки застосуванню “надзвичайних заходів” проти основної маси селянських господарств. Це створило ілюзію, що хліб є, його потрібно тільки зуміти у них взяти. Хоча аналіз якісних показників “рекордної” хлібоздачі 1930 р., яка затягнулась до весни 1931 р. показує, що по головній культурі – пшениці план було виконано лише на 62,5%, при її найбільшому врожаю в першій половині 30-х рр. Якщо врожай 1929 р. прийняти за 100%, то 1930 р. він складе 129% (в хлібозаготівлі з дано 34,2% врожаю), в 1931 р. – 100,5% (38,9%), а в 1932 р. врожай становив 73%, при цьому забрано державою 52,3%¹³.

Не дивлячись на суттєве зниження врожаю, в 1931 р. план хлібоздачі Криворіжжю спочатку визначили в 41 тис. т., в тому числі по пшениці 22,6 тис. т. з терміном виконання до 1 жовтня¹⁴. Засів 1931 р., незважаючи на збільшення угідь, виявився меншим (113764 га) порівняно з 1930 р., (130709 га) на 13%. Згодом

план знизять до 40 тис. т. Він буде виконаний на 84,0% (33608 т), з них по пшениці на 44,7% (8951,1 т)¹⁵. Засів осені 1932 р. і весни 1933 р. збільшився до 159781 га (140% від 1930 р.), але низький врожай 1932 р. і чималий в 1933 р., при великих втратах при збиранні і зберіганні в снопах і скиртах (до 40%) не дозволить виконати спущений зверху, нереальний для фактичного стану план – 45400 т. З селян було вичавлено 33377 т або 73,5%¹⁶.

Застосування позаекономічних методів примусу в хлібозаготівельній політиці викликало масове незадоволення селян і фактичний саботаж з їхнього боку всіх розпоряджень місцевої влади. Показовим у цьому відношенні є доповідь інструктора ВУЦВК Кошелева з обстеження збиральної кампанії 1931 р. Зокрема, він повідомляє про велике навантаження жаток при поворотах через “неуважне” ставлення колгоспників та погано зорані поля тракторами весною (великі грудки). Молотарки простоюють по 2 дні через відсутність мастила, яке по кілька днів відпускають МТС. “Куркульські” господарства, в зв’язку з “твердими” завданнями свого хліба майже не обмолочують – сільради самі забирають і молотять. Згідно з підрахунками районного керівництва урожайність з 1 га в колгоспах становить по пшениці 50 пудів, жита – 35 пудів. За підрахунками сільрад – 35 і 30 пудів відповідно. Колгоспники вважають, що врожай пшениці вдвічі нижчий порівняно з 1930 р. Фактичної врожайності не знав ніхто. Окремі колгоспники підраховували, що на трудовень припаде не більш як 400 грамів зерна, тоді як в 1930 р. видавали по 10 фунтів (4 кг). Багато колгоспників виїздили на рудники в Кривий Ріг, де могли заробити значно більше¹⁷. Кошелев вказує на масовий характер саботажу колгоспників та вчинки, скеровані до зменшення працездатності бригад, прояви недбалства, що межують зі шкідництвом тощо. Хліб збирається неякісно, багато колосків лишається в полі, в робочому стані тільки 15% коней. Всі недоліки списуються на колишніх куркулів, які “прилипли” до колгоспів і ведуть розкладницьку роботу. Про те, що держава примушує колгоспників працювати практично задарма і цим відвертає їх від бажання щось робити, інструктор нічого не сказав. Розуміючи, що на хліб, отриманий в колгоспі, не виживеш, селяни почали самі шукати порятунку і робити запаси. Колгоспам із закінченням хлібоздачі залишали соломі й полову. Тому барабани віялок колгоспники настроювали так, щоб велика кількість зерна попадало в “послід” і залишалась на місці. Занижувалась фактична врожайність, збільшувались насінневі і страхові фонди, затягувалась здача зерна тощо. На 1 жовтня 1931 р. було здано зерна лише 40% до плану.

Про те, що влада знала справжній стан справ на селі, про великі втрати врожаю та фактичний голод серед багатьох колгоспників та одноосібників, свідчить директивний лист МПК до уповноважених з хлібозаготівель в Криворізькому районі. Всі 12 пунктів листа детально регламентують способи тиску на селян, які не здали продподаток: вивезення запасів селян, включаючи й тих, хто вже здав розкладку (їм залишали тільки 10% страхового фонду від посівного), розбронювання фуражних фондів і їх вилучення в рахунок хлібозаготівель, перевіювання посліду і переобмолот соломи, пошуки “лишків” і схованого хліба. Перевірявся також соціальний склад керівництва артільей тощо. Тобто ми можемо сказати, що методи терористичного здійснення майбутніх хлібозаготівель, які не залишали селянам шансів, були заздалегідь старанно розроблені.

Проведення різних “штурмових декад” суттєво не прискорило хлібоздачу. В кінці 1931 р. міськпартком в своєму рішенні від 6 грудня “Про перебіг хлібозаготівель” констатує послаблення активності у вишукуванні прихованого хліба, необхідність повторних трусів у “куркульських господарствах”. Рейдові бригади попереджують не захоплюватись збиранням “дріб’язкової кількості зерна” в колгоспників, коли вилучається по 20-30 кг, а звернути увагу на індивідуальний сектор. Заборона на відбирання харчів в разі їх невеликої кількості – говориться в постанові, - не може бути приводом до зменшення темпів заготівель. Факти, коли колгоспи змушені вивозити в план здачі податку насіннєве зерно, в той час ще кваліфікуються як шкідництво¹⁸.

Під кінець року на Криворіжжя прибув уповноважений ЦК КП(б)У по хлібозаготівлі – Ідін. На цей час податок вже виконали 140 колгоспів з 280. План для інших, послаючись на тих, хто вже здав, визнано за реальний. Термін виконання продовжено до січня 1932 р. Для тих, хто здійснював хлібозаготівлі, встановлено “зустрічний план”. На виконання продподатку мобілізовано додатково ще 100 активістів.

Не дивлячись на порівняно великий тракторний парк колгоспів і радгоспів (250 машин на початку листопада 1931 р.), реальна віддача від них була низькою. Три новоутворені МТС були ще в стадії організації та налагодження роботи. Трактористи, вихідці з місцевих жителів, після підготовки на 2-тижневих курсах, випускались технічно і практично невмілими. В результаті поломки машин набули катастрофічного характеру. За нормою роботи під час посівної або жнив 20 годин на добу, реально тракторів виходило в поле у кілька разів менше. На початку 1932 р. фактично всі 298 тракторів потребували ремонту¹⁹.

Щоб стимулювати хлібоздачу, до сіл завезли дефіцитний промисловий крам. Але і цей троянський кінь влади не виправдовував надій. Так, до Авдотіївської сільради було завезено товару на 13719 крб., а реалізовано на 187, Софієгейківської – з 7798 крб. продано 305, Новоселівської – 6194 крб. і 82 відповідно. В Петровській і Розолуксембургській сільрадах взагалі нічого не продали. Цей товар райспоживспілка була вимушена перекинути до інших сіл²⁰.

Для більшості керівників районного рівня було зрозуміло, що репресії щодо голів колгоспів, які робились за невиконання хлібоздачі, були безпідставники, що прямої вини їх в цьому немає. Тому суддя Маляренко часто давав розпорядження, щоб засуджені у справах заготівель до примусових робіт голови колгоспів відбувати кару на тому ж робочому місці і на тій самій посаді. Про це знали всі і мовчали. Проте з самого початку 1932 р. різко зростає тиск вищих органів влади через послаблення у виконанні спущених згори завдань. В результаті справу Маляренка роздули, і його показово виключили з КП(б)У²¹. В тому ж рішенні наказано додатково відрядити 30 чоловік протягом 24 годин для посилення хлібозаготівель.

На початку березня МПК на засіданні з підготовки до весняної сівби підкреслювалось, що на складах відсутнє пальне в необхідному для посівної обсязі. Тоді ж створено комісію з покращення постачання вчителів, школярів і наукових працівників, які практично вже жили надголодь²². В кінці березня 1932 р. приймається рішення про залишення 125 уповноважених для подальших хлібозаготівель і збору засівного матеріалу²³.

Стан з посівом ярових культур в районі залишався напруженим. При плані завершення посівної до 1 червня на 14 травня було висіяно лише 47730 га, що становило 47,7%. Трактори замість 20 годин працювали 10-12 пересічно. В якості тягла розпочато використання корів. Міськрада мобілізувала додатково ще 130 чоловік партактиву на “допомогу” сільським організаціям КП(б)У²⁴.

Підготовка до збору врожаю також не була проведена належним чином. Так, на Криворізькому приймальному пункті на кінець липня з необхідних 97 тис. мішків було 28559. Працівники державної контори “Заготзерно” спали в складах на лантухах – гуртожиток був не підготовлений²⁵. Під час жнив, що затягнулись в зв’язку з пізнім завершенням посівної, з 24 по 27 липня йшли безперервні дощі, які намочили хліб в копицях. Це створило загрозу його загнивання. Рішенням від 28 липня МПК наказав здійснити просушку і форсувати скиртування²⁶. В результаті цього сирий хліб попав у скрити, де велика його кількість згодом зіпріла і була знищена гризунами, які того року небачено розмножились.

МПК 31 липня розглянув справу члена свого бюро Мироненка, який виступив з вимогою при обговоренні планів на 1932 р. – спочатку забезпечити селянство зерном і фуражем, а після чого здійснити розрахунки з хлібозаготівель. Але головним “гріхом” Мироненка став сумнів в політиці ЦК ВКП(б) при затвердженні планів хлібозаготівель. Контрольній комісії було рекомендовано посилити боротьбу з носіями “правоопортуністичної і троцькістської ідеології”²⁷.

Вище партійне керівництво не бажало визнавати провал своєї стратегії колективізації на селі. Все списувалось на нерозпорядливість і головотяпство районної влади та дії “класового ворога”. Визнаючи помилки районного керівництва, що призвели до величезних втрат при збиранні врожаю 1931 р. і погану якість осінньої сівби, Г.Петровський під час своєї доповіді 5 серпня в Дніпропетровську, зокрема, сказав: “Ми повинні з усією певністю підкреслити, що всі помилки і труднощі сталися лише внаслідок недооцінювання в ряді районів нашого класового ворога, недооцінювання куркуля і підкуркульника, а звідси послаблення класової недріманності, недостатня боротьба з куркулем, недостатня йому відсіч”²⁸. І це після того як офіційно в кінці 1931 р. було проголошено про “ліквідацію куркуля як класу”.

План хлібозаготівель в Криворізькому районі в кінці липня 1932 р. було збільшено на 18%. Тобто тепер необхідно було здати 57350 т зернових, з них 28,6 т пшениці і 12,5 т жита. Це пояснили тим, що на Київщині, Вінниччині і Донеччині стан набагато гірший, тому частку їх розкладки переведено на Кривбас²⁹. Так, порівняно з 1931 р., коли середня врожайність зернових складала 3-4 ц з гектара, то 1932-го вона піднялася до 8 ц. Але центр не приймав до уваги, що втрати врожаю досягли 30-40% від вирощеного, а дана цифра займала близько 66% від наявного зерна. До 1 жовтня 15-20% урожаю було видано колгоспникам як зернові аванси і їх частково або повністю вже з’їли. На середину 1932 р. 20% колгоспників ще не завершили розрахунки по зерну за 1931 р., а 14% господарств – перестали вже видавати зерно колгоспникам. Стан ускладнився і масовою загибеллю коней³⁰.

Слід підкреслити, що голод 1932 р. мав велику кількість своїх нюансів в кожному колгоспі. Багато чого залежало від керівництва. Там, де голови зуміли налагодити більш-менш організовану роботу і не допустити великих втрат врожаю,

хлібозаготівлі проходили набагато легше. Але таких артілей було близько 25%.

Велика кількість сільрад фізично не могла виконати і згодом знижений на 5 тисяч тонн план. У особливо важких умовах перебувала південна частина Криворіжжя (сучасний Широківський район). Там на кінець серпня Сергієвська с/р виконала 7%, Запорізька 5%, Петрівська – 5%, Авдотьєвська – 6%, Андріївська – 8%, Свердловська – 3%... Провали в рішенні МПК пояснювались "...правим опортунізмом на практиці керівництва сільрад, партосередків, уповноважених МПК, відсутністю боротьби з куркулями, які замаскувались по колгоспах і підбурювали колгоспників до розбазарювання хліба". Одночасно жорсткішали заходи проти порушників рішень і директив. Так, голову Запорізької сільради знято за видачу від 16 до 30 кг зерна селянам для проведення весіль. Виключено з партії і віддано до суду помічника директора Миколакозельської МТС Гніздовського за те, що поставив трактори на помел селянського зерна. Знято ряд уповноважених, які допустили послаблення в темпах заготівлі хліба. Незважаючи на репресивні заходи, добитись заготівлі запланованих 14 тис. ц зерна в день все одно не вдалось – цей показник коливався лише між 5-7 тис. ц³¹.

На початку вересня план зернопоставки району було зменшено на 5 тис. т. Його розвертали між 23 сільрадами. У вересні місячний план заготівель знижено з 27 тис. т до 18 тис. т. в зв'язку з посівною кампанією, щоб стимулювати селян до кращої роботи. Різницю згодом перекладуть на наступні місяці. В цей час виділили "секторіальних" уповноважених від МПК по МТС для "укріплення сільрад і населених пунктів, маючих виключне значення"³².

На 13 вересня 1932 р. сівбу розпочали тільки 12 сільрад (з 36), вони засіяли лише 10339 га або 43% плану, насінневі фонди району досягли тільки 47,4% від потреби. Бригади, створювані в лютому 1932 р., в більшості не виправдали надій. Постійних бригадирів в багатьох колгоспах не було, ними керували голови колгоспів, голови сільрад, уповноважені та партійні секретарі. За бригадами не закріпили постійний реманент, добір бригадирів виявився поганим, до того ж їх часто перекидали на іншу роботу. В багатьох колгоспах у бригаді був той, хто виходив на роботу того дня³³. "Абсолютно мінімальний" план вересня район виконав на 76%, в тому числі по пшениці на 45,2%. З цього приводу МПК в своїй постанові від 5 жовтня підкреслив, що "окремі партосередки, сільради уповноваженні МПК виявили... потурання куркульсько-рвацьким тенденціям, а відстаючі групи колгоспників під впливом куркульської агітації всіляко затримували виконання зобов'язань перед державою, хліб розтринькувався, розкрадався тощо". З цитати видно, що багато посадовців нижньої ланки районного управління співчутливо ставились до важких проблем села і фактично закривали очі на роздачу хліба колгоспникам. Але вони були безправні перед новими жорсткими директивами, які вже приймались. Міськпартком вимагав, зокрема, боротись з "надмірним" осіданням хліба в колгоспних коморах, забирати в рахунок хлібоздачі кукурудзу, яку "спеціальні бригади під відповідним наглядом" вивозили безпосередньо на пункти "Заготзерно". Що ж до одноосібників, то дана установка вимагала змусити здати державі хліб протягом декади "із застосуванням всіх заходів та репресій". Це був перший випадок рішення МПК (5 жовтня), що ставив репресії в основу діяльності на селі. Згодом це поширеться і на колгоспників³⁴.

Після того, як район в першу декаду жовтня виконав план тільки на 6,9%, приймається постанова МПК про відкликання всіх уповноважених, хто не “виправдав довір’я” і передачу їх справ до контрольної комісії міськпарткому, приймається рішення додатково мобілізувати міський актив і відрядити на село. Прокуратурі дано завдання розслідувати справу припинення хлібозаготівлі у Новокурській, Андріївській, Сергіївській, Новоукраїнській та Свердловській сільрадах³⁵.

Згідно з графіком хлібозаготівлі в Криворізькому районі планувалось завершити до 1 жовтня. Однак на 25 жовтня вони були виконані тільки на 45,5%. Стан визнано загрозливим, і тому рішення МПК було надзвичайно жорстким. Воно включало такі заходи стосовно до колгоспів, що не виконали план:

- вивезення засівного зерна, а посівні фонди засипати ще з необмолоченого;
- привести посівні фонди у відповідність з потребою на яровий клин, а лишки вивезти;
- всебічно посилити заходи проти “твердоздатчиків”; застосовувати до них штрафи і продаж майна, “організуючи непримириме ставлення колгоспників і одноосібників до кожного випадку невиконання “куркулями даних їм завдань”;
- організувати “соціалістичні буксири” колгоспів, що виконали план, у сусідні села для “допомоги” у проведенні хлібозаготівель;
- міським профспілкам, парторганізаціям і шефам організувати наїзди робітничих і шефських бригад в села з метою посилення роботи по заготівлях.

Також продовжено термін засівної кампанії до 10 листопада. Причому план по житу збільшено на 4 тис. га.

Особливу увагу приділили одноосібникам, щодо яких вимагалось з усією рішучістю стягувати податки, накладаючи штрафи в розмірі риночної вартості незданого хліба, без звільнення від здачі його і не постачати їм промтовари. Щодо приховування хліба, то слідчі органи повинні організувати показові суди. Під контролем уповноважених здійснити перевірку соломи, полови, посліду з полів, кукурудзи і соняшнику. При цьому 20%-ну знижку на одноосібників вирішено залишити, як маневровий фонд – тобто фактично вона була втаємничена, і податок збирався у повному обсязі³⁶.

Проте найгірші часи для селян Криворіжжя розпочалось 8 листопада 1932 р. з приїздом комісії Молотова. За “злісний саботаж” хлібозаготівель було знято з роботи і репресовано 21 члена міськради і президії³⁷. Всі рішення з хлібозаготівель стали писатися й прийматися під контролем заїжджих функціонерів. Становище селян стає ще більш нетерпимим. Все менше надії залишається селянству. Документи архівів однозначно вказують на сплановані і методично здійснювані заходи з фізичного винищення селянства краю. Вони відповідають основним положенням Конвенції про геноцид, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р.

Найболючішим питанням залишаються людські втрати під час голоду 1931-1933 рр. Документи, в яких зафіксовано смертність, нам невідомі на сьогодні. Згідно з даними справи 609 фонду 19 Дніпропетровського обласного архіву, смертність в місті Кривий Ріг 1931 р. склала 11,5 чоловік на 1000 жителів, а в 1932 р. вона збільшилась до 15,6. Відомо, що для 1926-1927 років цей коефіцієнт склав 5,0-5,5 для міста і сільської місцевості. По селах району смертність в

1931 р. склала 14,3, а в наступному – 17,1³⁸. Тобто збільшення смертності у вказані роки проти фонові 1926-1927 рр. ми можемо віднести на рахунок голоду.

В Кривому Розі на 1 січня 1932 р. проживало 123302, а в селах – 102596 осіб³⁹.

Таким чином, підрахунки показують, що в Кривому Розі безпосередньо від голоду та його наслідків в 1931 р. могло померти до 740 осіб, а в 1932 р. – до 1245. По селах Криворіжжя смертність могла досягти в 1931 р. 903 осіб. А в 1932 р. – 1190 осіб. Втрати від голоду доходили до 4,1 тис. осіб, за мінімальними підрахунками. Українці в місті склали 69%, що дає 1,4 тис. смертей, а в сільському районі 82,8%, або 1,7 тис. загиблих. По відношенню до всього населення Криворіжжя втрати від голоду за 1931-1932 рр. становлять 1,8%.

¹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.4. – Спр.165. – Арк. 2.

² Там само. – Спр. 74. – Арк. 7.

³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.275. – Арк. 8.

⁴ Червоний гірник, 1928. – 29 грудня.

⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.5. – Спр. 636. – Арк. 40-44.

⁶ Там само. – Спр. 996. – Арк. 3.

⁷ Мельник О.О. Голод. Хроніка, документи та матеріали голоду 1921-1923, 1932-1933 років на Криворіжжі. – Кривий Ріг: 2003. – С.120.

⁸ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 71.

⁹ Червоний гірник. – 1930. – 7 лютого.

¹⁰ Винниченко І. Україна 1920-1980-х депортації, заслання, вислання. К., 1994. – С.20.

¹¹ ДАДО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.7.

¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 4373. – Арк. 45.

¹³ Червоний гірник. – 1931. – 25 грудня.

¹⁴ Там само. – 1931. – 30 червня.

¹⁵ Нові адміністративні райони УСРР. – Х., 1930. – С.209, 222.

¹⁶ Довідник з основних статистико-економічних показників господарства районів Дніпропетровської області. УСРР. – Х.- 1933. – С.104.

¹⁷ Червоний гірник. – 1931. – 11 серпня.

¹⁸ ДАДО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр. 195. – А.8.

¹⁹ Довідник з основних статистико-економічних показників господарства районів Дніпропетровської області УСРР. – Х. – 1933. – С.104.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.7. – Спр.707. – Арк. 37-39.

²¹ Червоний гірник. – 1931. – 6 грудня.

²² Там само. – 1832. – 26 січня.

- ²³ Там само. – 1932. – 6 лютого.
²⁴ Там само. – 1932 р. – 19 лютого.
²⁵ ДАДО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр. 189. – Арк. 2,8.
²⁶ Червоний гірник. – 1932 р., 26 березня.
²⁷ Там само. – 1932. – 18 травня.
²⁸ Там само. – 1932. – 27 липня.
²⁹ Там само. – 1932. – 28 липня.
³⁰ ДАДО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр. 189. – Арк. 15.
³¹ Про збиральну і хлібозаготівну компанії 1932 року. – Дніпропетровськ, 1932. – С.40.
³² Червоний гірник. – 1932. – 2 серпня.
³³ Мельник О.О. Голод. Хроніка, документи та матеріали голоду 1921-1923, 1932-1933 років на Криворіжжі. – Кривий Ріг, 2003. – С.121-124; Червоний гірник, - 1932. – 7 травня.
³⁴ ДАДО. – Ф.19. – Оп.1. – Спр. 189. – Арк. 30-33.
³⁵ Там само. – Арк. 37, 38, 42.
³⁶ Там само. – Арк.52.
³⁷ Там само. – Арк. 84.
³⁸ Там само. – Арк. 91.
³⁹ Там само. – Арк. 113-114, 120, 121.